

ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА

МЕТАФОРЛАРНИНГ ҲИССАСИ

Рахимова С. Ж.

Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети
Урганч филиали академик лицейи она тили ва адабиёти фани ўқитувчиси

Резюме

мақолада фразеологик полисемиянинг метафора асосида шаклланишини таҳлил қилиш асосида муайян хулосаларга келинган. Мавзунинг тадқиқ этилиши таснифланган ва муайян даражада муносабат билдирилган. Фразеологик бирликларнинг контекстда ифодалаётган маънолари, ибораларнинг кўп маънолилиги ва маънодошлигини фарқлаш, изоҳлашга доир мисоллар асосида айрим таклиф-мулоҳазалар баён қилинган.

Калит сўзлар: метафора, полисемия, фразема, ибораларда кўп маънолилиқ, маънодошлиқ, семантика, стилистика, лисоний имконият

ВКЛАД МЕТАФОРОВ В ОБРАЗОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Резюме: статья основана на лингвистическом, стилистическом анализе формирования фразеологической полисемии на метафорической основе конкретными выводами. Изучение предмета было засекречено и в определенной степени среагировало. На основе примеров из интерпретации были описаны некоторые пропозиции, дифференцирующие значения фразеологизмов в контексте, множественность и многозначность выражений.

Ключевые слова: метафора, полисемия, фразеология, множественность во фразах, семантика, стилистика, лингвистическая возможность

THE CONTRIBUTION OF METAPHORS IN THE FORMATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS

Abstract: the article is based on a linguistic and stylistic analysis of phraseological polysemy in a literary text with specific conclusions. The study of the subject was classified and reacted to a certain extent. Based on the examples from the interpretation, some propositions were described that differentiate the meanings of phraseological units in the context, as well as the multiplicity and polysemy of expressions.

Keywords: metaphorical basis, polysemy, phraseology, plurality in phrases, semantics, stylistics, linguistic possibility.

Ҳаётимиз давомида атрофимизда кўплаб воқеа – ҳодисаларга дуч келамиз. Шундай ҳолатларда ҳар сафар биз ўзимиз учун янгиликлар олишни хоҳлаймиз ва уларнинг тарихи ҳақида қизиқамиз. Аслида биз ўзига хос миллий характерга ега бўлган ижтимоий-тарихий, интеллектуал ва ҳиссий маълумотларни тўплаймиз. Ҳозирги кунда бизнинг мулоқотимизга ўзгача кўрк берувчи фразеология бўлими кўплаб олимлар диққат эътиборига тушиб улгурган десам адашмайман.

Фразеологик бирликлар маълум бир тилда сўзлашувчи халқнинг маданий тил бойлигини акс еттиради ва уларнинг дунёқарашининг ўзига хос хусусиятларини очиб беришга ёрдам беради. Фразеологик бирликлар тилнинг ўзига хос бирликлари сифатида XX аср бошларида тилшуносларнинг диққат марказига тушди ва ушбу сўз бирикмаси илмий тадқиқот объектига айланди.

Ҳар қандай халқнинг фразеологияси ушбу тилда гаплашадиган миллат тарихи, маданияти, урф-одатлари ва адабиёти билан узвий боғлиқдир ва шунга мос равишда адабий-бадий асарларда акс этади.

Инглиз, рус ва ўзбек тилларидаги фразеологик бирликлар ўзига хос хусусиятлар билан ажралиб туради, чунки рус фразеологик бирликлари кўпинча бир чўққили фразеологик бирикмалар бўлиб, уларда эскирган ёки кам ишлатилган сўзлар сақланиб қолади: *бить баклуши*, *точить лясы*. Инглиз тилидаги фразеологик бирликлар одатда кўпроқ мослашувчан, маъно жиҳатидан шаффофрокдир ва шунинг учун кўпинча таркибий қисмларни алмаштириш ёки қўшимча киритиш мумкин. Масалан, *Die Hard* («Крепкий орешек») бешинчи сериясида *Good Day to Die Hard* гача кенгайтирилди.

Тилнинг ифода воситалари орасида метафоралар алоҳида ўрин эгаллайди. Жумладан, Н.Д.Арутюнова таъкидлаганидек, «лексика метафора асосида ривожланади»[1:33]. Метафора тилнинг, аниқроғи, инсониятнинг муҳим мулоқот воситаларидан биридир. У тилда фундаментал қийматга эга бўлиб, нисбатан алоқа муносабатлари яқин бўлган кишилар ўртасида қўлланади. Ўзбек тилшунослигида ўтган асрнинг иккинчи ярмида сўз маъносига, маъно кўчиш усулларига эътибор қилиш бошланди. Жумладан, тилшунос Т.Алиқулов шундай ёзади: «Полисемия тилшуносликнинг актуал масалаларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам унинг тилдаги ўрнини белгилаш, тарихий ривожланиш этапларини кузатиб, қай усуллар билан вужудга келиш қонуниятларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга»[2:36]. Олим XX асрнинг иккинчи ярмида «Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида»ги мақоласида ва ўзбек тилида полисемия ҳодисасига бағишланган бошқа мақолаларида ўз нуқтаи назарларини баён қилади ва натижалар дарслик ва қўлланмалардан ўрин ола бошлади[3:31-37].

Шу ўринда маъно кўчиш турлари ҳақида ҳам мулоҳаза юритишга тўғри келади. Бугунги кунда ўзбек тилшунослигида маъно кўчишининг метафора, метонемия, синекдоха, вазифадошлик, киноя ва таг маъно каби турлари фарқланади. Вазифадошлик ҳам метафора каби ўхшашликка асослангани учун тил бирликларини фарқлашда айрим

чалкашликлар юзага чиқмоқда. Шу маънода О.Азизовнинг синекдохани метонимия таркибига киритиши[4:76], С.Усмонов, Ш.Раҳматуллаевларнинг мазкур ёндашувни ёқлаши муайян асосларга эгалигини кўрсатади. Бироқ О.Азизов синекдохани метонимия таркибига киритган ҳолда вазифадорлик ҳақида ўз муносабатини билдирмайди. М.Миртожиев бўлса, маъно кўчиш усуллари метафора, метонимия, синекдоха, вазифадорлик ва тобелилик каби 5 татурга бўлади[5:35].

Бизнингча ҳам, маъно кўчиш турларининг тушунарли ва ихчам бўлиши уларнинг умумлаштирилишга боғлиқ, бу борада метафора ва метонимиягагина ажратиш тўғри ёндашув бўлади, вазифадорлик метафора таркибига, синекдоха метонимия таркибига киритилгани маъқул. Шундай тасниф қилинса, ҳам илмий ҳам таълимий нуқтаи назардан фойдали бўлади, қолаверса, бошқа тил бирликлари тадқиқида ҳам нисбатан қулайлик пайдо бўлади, маълумки, фразеологизмлар кўчма маънога асослаган бўлади, уларни ҳосил бўлиш ёки шаклланиш жиҳатдан таснифлашда иккига ажратиш қулайлик туғдиради. Мақолада фразеологик полисемиянинг метафорик асосда шаклланишига доир кузатиш натижалари айрим мисоллар орқали баён қилинди. Бизнингча, иборалар ё алоқадорлик ёки ўхшашлик асосида кўчма маънолар ҳосил қилса-да, таҳлиллардан маълум бўлишича, фразеологизмлар орасида ўхшашлик, яъни метафора асосида шаклланиш устуворлик қилади.

Масалан, “бош кўтармоқ” ФБ 1) қаради 2) қилиб турган ишини тўхталди 3)кўзгалди, ҳаракат қилди 4) курашга чоғланди каби маъноларни ифодалаган. Шунингдек қуйидаги мисолларда ҳам фразеологик бирикмалар метафорик маъно ифодалаш асосида полисемияни ҳосил қилмоқда:

1. Бошларини бир жойга қовуштирди – 1) ҳамжиҳат бўлиб бирлаштирди 2) оила қурдирди.
2. Боши айланди – 1)беҳуд бўлди, мувозанатини йўқотди 2)эсанкиради.
3. Бўйнига қўйди -1) тўнкади, айб ағдарди 2) бажаришга рози қилди
4. Бош сукди -1)гавдаси ташқарида қолиб, бошини тикқан ҳолда қаради 2)аралашди.

Ёзувчи Ўткир Ҳошимов айрим ибораларнинг контекст билан боғлиқ маъноларига алоҳида эътибор беради. Масалан, “мазаси йўқ” ибораси умумхалқ тилида учрайди. Мазкур ФБ “соғлиги ёмон ҳолтада”“ҳаракати, лаёқати суст”“ёмон, сифатсиз” каби маъноларни ифодалаб келади. Мазкур иборада маъно кўчишининг белги ўхшашлигига асослаган дейиш мумкин. “Бир неча кундан буён Элмиранинг **мазаси йўқ эди** (309-бет). Соғлиги яхши эмас деган маънода келган. Ёки: Яна **мазаси йўқ**. Биласизку кўклам чиқди дегунча буйраги оғрийди. Поликлиникага кетди(284-бет). Қуйидаги иборада иш ёмонлашганини англатиб турибди. “– Оборотнинг мазаси йўқ-ку – деди “шеф” ковоғини солиб(393-бет). Мазаси қочди ибораси соғлиги ёмонлашди, бирор иш ёмонлашди, инқирозга юз тутди” каби маъноларда қўлланилади.

Асарда иборадан ёзувчи унумли фойдаланган. Масалан: – Еттинчи палатадаги касалнинг мазаси қочиб қолди, – деди ўзининг палатси томонга имо қилиб (261-бет). У кўнглини қизитган туйғулардан ҳали халос бўлиб улгурмаган эди. – Мазангиз қочдимми? – У Сайфи Соқиевичнинг тепасига келди (199-бет). Бу ибораларда соғлиги ёмонлашганини матн орқали англаб олиш мумкин. Энди ёзувчи шу иборани бошқа бир ўринда қўллаганига мисол келтирайлик. Масалан: Одамлар тўйда ўтирса эртасига ишнинг мазаси қочар (353-бет). Мазаси қочмоқ ибораси иш ёмонлашди маъносида қўлланган.

Енгил тортмоқ ибораси “руҳий азобланиш тарқади, касаллиги енгиллашди” маъноларда қўлланади. Ёзувчи бу иборани ўз ҳолича ва енгил сезмоқ, енгиллик ҳис этмоқ каби кўринишларда қўллайди. Масалан, Ниҳоят дарвоза томондан таниш овоз эшитилди, Сайфиддин ака **енгил тортди** (304-бет). Бу руҳий ҳолатнинг ижобий томонга ўзгариши. Кўнглидаги бояги ғашлик бирдан тарқалиб енгил тортди (379-бет). Курагига фонендоскопнинг муздек халқаси тегиши билан вужуди хушнуд бир енгил тортди (201-бет). Бу ўринда эса роҳатланди маъносида қўлланмоқда. Қўйидаги ўринда бўлса, касаллиги енгиллашди маъносида қўлланган: Уколдан кейин Сайфи Соқиевич анча енгил тортди. Шерзод унинг фақат спектакль кўриш учун таклиф қилмаганлигини тушунди. Тушунди-ю, вужудида ажиб бир енгиллик ҳис этди (330-бет). Енгил тортди ва енгиллик ҳис этди контекстда деярли бир хил маъно ифода қилади.

Кўз тикмоқ “тикилиб қарамоқ, умидвор бўлиб қарамоқ, хирс билан қарамоқ” каби маъноларда қўлланган. Таҳлиллардан маълум бўлдики, муаллиф “тикилиб қарамоқ” маъносида кўпроқ қўллаган.

Масалан: – Нега шунақа бўлганини анчадан кейин тушундим, – деди Шерзод ҳам лолаларга кўз тикиб (382-бет). Шерзод дўстининг кўзига тикилди-ю унинг митти кўзларида ўзига кадрдон бўлиб қолган шўхчан нур порлаб кетганини сизди (417–385-бетлар).

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, муаллиф Ў. Ҳошимов “кўз тикмоқ” иборасидаги тикмоқ феъли ўрнига қадамоқ деб ўзгартириб қўллаган, яъни кўзига қадалмоқ компоненти устунроқ бўлиб, бу ҳам ўхшашликка – метафорага асосланади. Масалан: Бу бола, – у Шерзоднинг қўлини ҳамон қўйиб юбормай **кўзига қадалиб қаради**, ҳозир катта ёзувчи бўп кетган (316-бет).

Ҳаёл(и)га келмоқ умумхалқ тилида кенг қўлланади. “ўйламоқ, идрок қилмоқ, фаҳхламоқ, хотираси тикланмоқ” каби маъноларда ишлатилади. Масалан: Шерзоднинг ҳаёлига лоп этиб шу фикр келди-ю, ҳамон қўлида турган газетани буклаб, пиджагининг чўнтагига солди (346, 193-бетлар). Ёки: Шерзод ўзининг ҳаёлига келган фикрдан ўзи кулиб қўйди (216-бет). Кўзини юмса коптодек учиб кетган мотоцикл ҳаёлига келади. Яшил коска кийиб олган Шерзод арвоҳдай устига бостириб келаётган ўхшайди (414-бет).

Бу ўринда “хаёлига урилмоқ” ибора “хаёлига келмоқ” фраземасига кўра кучлироқ метафорик маъно ифодалаган. Бу ёзувчининг ўзига хос маҳоратидир. Матнда кўнглига келмоқ ибораси эса “ўзича ўйламоқ” бирор муносабат билан айтилган гапни ёки қилинган хоҳламоқ каби маъноларини ифодалайди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ҳаракатни ифодаловчи, феъл асосли кўплаб иборалар ҳаракат ёки ҳолат ўхшашлиги асосида метафорик маъно ифодаламоқда. Метафора ва метонимия тилда полисемия билан боғлиқ асосий вазифани бажаради, фразеологик бирликларнинг шаклланишида ҳам метонимияга нисбатан метафоралар ўзига хос муҳим ўринни эгаллайди.

ФБ ларнинг шаклланишида метафораларнинг ҳиссасини алоҳида тадқиқ қилиш фразеологик полисемия метафорик ва метонимик асосда шаклланиши, уларнинг даражаси нисбий эканлиги, бир иборанинг баъзи ҳосила семемалари фақат метафорик, баъзан фақат метонимик асосда бўлиши далилланди. Ўзбек тилидаги полисемантик фразеологизмларнинг лексикографик талқинида ўзбек формал лексикологияси ютуқлари устувор эканлиги, улардаги семик фарқларнинг эътиборга олинмишида фразеологик бирликларнинг семасиологик талқини зарурлиги асосланди. Ўзбек тилининг умумий изоҳли луғатларидаги фразеологик полисемия талқинига муносабат билдирилди ва уни мукаммаллаштириш билан боғлиқ таклифлар берилди, фразеологизмларни тил корпусларида бериш вазифалари кўрсатилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. Теория метафоры. –М., 1990. – С. 5 – 33.
2. Алиқулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида / - Тошкент: Ўзбек тили ва адабиёти, 1963. 6-сон. – 36 б.
3. Алиқулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида / - Тошкент: Ўзбек тили ва адабиёти, 1963. 6-сон. – 36 б.
4. Усмонов С. Метафора.– Тошкент: Ўзбек тили ва адабиёти, 1964. 4-сон, – Б. 35-37.
5. Азизов О. Тилшуносликкакириш. – Тошкент: 1996. – 176 б.
6. Миртожиев М. Кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалар классификациясига доир. Ўзбек филологияси масалалари. В.И.Ленин номидаги Тошкент давлат университети илмий асарлари. 362-чиқиши. 1970. – 132 б.
7. Ўткир Ҳошимов Нур борки, соя бор. Роман. –Т., 2012. 458 б.